

אל הפנטזיה ובחזרה

מדוע החליט בן-גוריון לרדת לשדה-בוקר?

יחיעם ויץ

א

בדצמבר 1953 ירד בן-גוריון לשדה-בוקר. את מכתב ההתפטרות הרשמי שלו הגיש לנשיא המדינה יצחק בן-צבי ב־7 בדצמבר 1953. שבוע לאחר מכן, ב־14 בדצמבר 1953, בעודו מכהן כראש ממשלת מעבר, יצא עם רעייתו פולה ובליווי מזכירים, שוטרים ואנשי ביטחון לשדה-בוקר. ביום שבו הגיש את התפטרותו נשא בן-גוריון 'דברי פרידה לעם' מעל גלי האתר, ופרסם איגרת פרידה מיוחדת שהופנתה לחיילי צה"ל.¹ בדברי הפרידה מהעם ובאיגרת הפרידה מחיילי צה"ל לא הזכיר בן-גוריון ישירות את הסיבות שהניעוהו לנקוט צעד זה, אך בקטע שחתם את דברי הפרידה מהעם ניתן למצוא רמז שעשוי לסייע במשהו לפענוח סוד הפרישה. בן-גוריון קבע כִּי:

מתנת החלוציות, מתנת הפאר של אנוש, - לא נתיחדה לאנשי סגולה ספורים. מתנה זו גנוזה בנפשו של כל אחד מאתנו, וכל מבקשה - ימצאנה. סודה של החלוציות הוא בתביעה, שאדם טובע מעצמו בטרם הוא טובע מהזולת; הוא מקיים בחייו מתוך צורך נפשי, כל אשר הוא רוצה שאחרים יעשו גם הם. תורת החלוציות נתמצתה באימרתו הפשוטה והגדולה של הבקוק הנביא: 'וְצַדִּיק בְּאִמוּנָתוֹ יִחְיֶה'; אין הוא מטיף אמונתו לאחרים. אין הוא מתחסד כתביעות נאות וחמורות מהזולת, אין הוא מחפש חסאי זרים, אלא הוא מגשים בעצמו את אמונתו בחיי יום-יום, הוא חי בה. [עמ' 17; ההדגשות במקור].

תהליך הפרידה של בן-גוריון מהשלטון ארך שבועות מספר. את הודעתו הראשונה על הפרישה מסר בסוף אוקטובר. במהלך פגישה עם נציגי הציונים-הכלליים והדתיים, שהיו שותפים בקואליציה הממשלתית, הודיע בן-גוריון - לראשונה באופן רשמי - על החלטתו לפרוש בעתיד הקרוב ביותר.² כמה ימים לאחר מכן החלו טקסי

1. תוכן דברי הפרידה והאיגרת בתוך: ד' בן-גוריון, חזון ודרך, ה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 13-22.

2. 'בן-גוריון הודיע על פרישתו', מעריב, 28 באוקטובר 1953.

מסירת הודעות הפרישה הרשמיות למוסדות המפלגה השונים: ב־2 בנובמבר 1953 הודיע בן־גוריון על החלטתו לוועדה המדינית של מפא"י. ישיבת הוועדה, כך נמסר באחד העיתונים, התנהלה 'באווירה דרוכה ורבת מתח', ולדברי משה שרת, 'מהרגע הראשון השתררה [בישיבה] אווירה כבדה והמתיחות לא פגה עד הסוף'. הדיון עצמו נסב אך ורק 'על המשמעויות הגורליות של עצם ההתפטרות ולא נגע כלל במסקנות המעשיות הנובעות ממנה' ובסופו של דבר החליטה הוועדה המדינית להעביר את השאלה למרכז המפלגה.³

ישיבת המרכז, שהתכנסה ב־4 בנובמבר, נפתחה בהקראת מכתב ששלח בן־גוריון למזכיר המפלגה, חבר הכנסת מאיר ארגוב, ובו פירט את הסיבות לפרישתו.⁴ הנימוק היחיד שהעלה בן־גוריון במכתב זה היה עייפותו המצטברת, שמקורה בשנים רבות של אחריות כבדה ומתח בלתי פוסק. בן־גוריון ציין כי ראשיתה של עייפות זו לא היתה ב־1948, השנה שבה קיבל את עוליה של ראשות הממשלה, אלא ב־1936. באותה שנה, פרק זמן קצר לאחר שנבחר לראשות הנהלת הסוכנות, התברר לו כי 'כל המדיניות הציונית מוכרחה להשתנות', ו'מאותו זמן, זוהי תקופה של 16–17 שנה בערך אני עובד במתיחות עליונה'. הצטברות זו של מתח, טען, הביאה לכך שבשנה האחרונה חש יותר ויותר כי אין בכוחו לעמוד במעמסה. 'זה כשנה הרגשתי', כתב בהמשך, 'שאין אני יכול עוד לעמוד במתיחות הנפשית שבה אני עושה בממשלה [...] יש כנראה גבולות שהוצבו, בכל אופן הוצבו לי, למאמץ הנפשי שאפשר לעשות'. לטענתו, עובדה זו הביאה אותו 'לידי הכרה מצערת, שאין לי ברירה, אלא להסתלק מעבודה זו לשנה או לשנתיים או ליותר – כי איני מסוגל, עם כל רצוני הטוב [...] לעמוד במתיחות הדרושה וההכרחית בעבודת הממשלה'. בהמשך שב בן־גוריון והדגיש כי בניגוד 'לכל מיני סברות תמוהות שאין להן שחר, [שהושמעו] מקצתן בשגגה ומקצתן בודון', זו הסיבה היחידה להחלטתו. 'ההכרח שלי להסתלק עכשיו מעבודת הממשלה', סיכם, 'טבוע אך ורק באי יכולתי להתמיד עכשיו במתיחות הנפשית שאני עומד בה זה 16–17 שנה'.

כצפוי, חברי המרכז ניסו להניאו מלבצע את החלטתו. שמואל יבניאלי, איש העלייה השנייה ומוותיקי מפא"י, 'דיבר [...] בהערצה רבה, בהעלאת ב"ג לדרגה גבוהה ביותר כמנהיג הדור, אך בגזירה חמורה כי אסור לו לפרוש'; רבקה גובר, 'אם הבנים' המיתולוגית מכפר־אחים, פנתה אליו במילים הבאות: 'מעומק השכול שלי אני קוראת: חזור בך!'. בסיכום הישיבה קרא המרכז לבן־גוריון לחזור בו מהחלטתו.⁵

3. הסיבה היחידה לבקשת ההתפטרות: 17 שנים רצופות של מתיחות עצומה', הדור, 3 בנובמבר 1953; מ' שרת, 'יומן אישי', א, 2 בנובמבר 1953, תל־אביב 1978, עמ' 108.

4. לנוסח המכתב ראה: 'דוד בן־גוריון מסביר את סיבות התפטרותו במכתב למרכז מפא"י', דבר, 5 בנובמבר 1953; מכתב בנוסח דומה נשלח ב־2 בנובמבר לנשיא המדינה יצחק בן־צבי. ראה: בן־גוריון, 'מכתב לנשיא המדינה', חזון ודרך, עמ' 9–13.

5. שרת, 'יומן אישי', א, 4 בנובמבר 1953, עמ' 116–117; 'דוד בן־גוריון מסביר את סיבות התפטרותו למרכז מפא"י', דבר, 5 בנובמבר 1953.

כדי לשכנעו נערכו באותם ימים כינוסים מפלגתיים, שבסיכומם התקבלו החלטות 'הקראות למרכז מפא"י [...] לפנות פעם נוספת אל מר דוד בן-גוריון לחזור בו מרעיון ההתפטרות מתפקידו בממשלה'. אך עם זאת הסתמנה בדברי הנואמים באותם כינוסים נימה חדשה: לכבד את רצונו של בן-גוריון. בנאום בחיפה טען שר האוצר לוי אשכול כי מפרישתו של ראש הממשלה יצמת משהו. הדרך לשליחות ציבורית אינה בכיוון אחד בלבד - מהמחרשה אל הציבור. יש גם כיוון הפוך.⁶

בישיבות המרכז, בכינוסים המפלגתיים ובהתבטאויות אחרות בעיתונות המפלגתית, כמו גם בדבריהם של חברי מפלגה ומקורביה, באו לידי ביטוי שתי תחושות מרכזיות, שבמידה רבה השלימו זו את זו: האחת - תחושה כמעט פיזית של יתמות, של פרידה בלתי אפשרית מאדם שרבים ראו בו דמות אב, והשנייה - הערצה, לעתים על גבול החנופה, ולעתים מעבר לו. קול בודד ויוצא דופן בהקשר זה היה קולו של נתן רוטנשטרייך. הוא טען כי 'מעו זה עלינו להוציא מתוך רב ככל האפשר', וכי על המדינה לנצל את חילופי המנהיגות כדי להשתחרר מ'עידן המנהיגות הכריזמטית', כהגדרתו, זאת כדי ליצור מערכת יחסים שונה, טעונה פחות ומאוזנת יותר, בין הציבור לבין נבחריו ומנהיגיו. ובלשונו:

עלינו לטפח בתוכנו את התודעה כי שלטון הוא תפקיד וכי הוא שרוי ביחסי גומלין עם החברה ועם הצבור הכפופים לשלטון. עלינו לטפח את ההכרה כי שלטון הוא ענין פרוזאי, וצורך הוא שנעשה את המאמץ העליון שלא להוסיף על ההילה שיש לו לשלטון בין כה וכה בתוקף העמדה האובייקטיבית המתיחדת לו בחברה.⁷

אך כאמור, קול זה לא היה מן הקולות הרווחים. דוגמה לתגובות הרווחות ניתן למצוא במאמר המערכת שפורסם בדבר יום לאחר פרסום המכתב למוזכיר המפלגה:

אחרי שמרכז המפלגה פנה אליו לחזור בו מהחלטתו, [לקריאה זו] מצטרף רוב העם בישראל וכן המון בית-ישראל בתפוצות, אשר ראש הממשלה הוא להם דמות יקרה ונערצה זה שנים. להמוני העם - לכל החוגים וזרמיהם - ידוע כי אנו עומדים בפני מבחנים קשים, מדיניים וכלכליים, ואין ביכולתנו לוותר לא בשעה זו ולא בתקופה זו ולא בתקופה הקרובה על הכח העצום - היוזם, המניע, המכוון, המעורר והמלכד, הנקרא בן-גוריון.⁸

החרדה שעוררה ההודעה על הפרישה המתוכננת באה לידי ביטוי במכתבים הרבים ששיגרו לבן-גוריון אזרחים מן השורה וגם ילדים. 'האם אנחנו מספיק חזקים ומתוססים ויכולים להישאר בלי מנהיג נאמן ומסור כמוך', כתבה לו ימימה ווליניץ

6. 'כינוסי מפא"י בסימן השלמה עם פרישתו של בן-גוריון', הארץ, 8 בנובמבר 1954.

7. נ' רוטנשטרייך, 'חילופי משמרות וזמנים', מולד, 65-66 (נובמבר-דצמבר 1953), עמ' 217.

8. 'דבר היום', דבר, 5 בנובמבר 1953.

מכיתה ח' בגבעת-השלושה. ויקטור דוד חזן כתב לו: 'אין מי שיכול למלא את מקומו בראשות הממשלה כי מי יכול להיות במקומו של משה רבנו דזמננו?', ויוסף דותן מתל-אביב כתב לו: 'אני מרגיש צורך נפשי לפנות אליך כי הנני רואה בך עוד עם אלפים רבים את הדמות בריכוז האידאליים ו[ה]שאיפות של דורנו. חבל, חבל מאוד, שנאלצת לנטוש את מקומך, כי אנחנו עומדים עוד לפני משברים חמורים, פנימיים, חיצוניים ואחרים'.⁹

תגובה נוספת לצעד של בן-גוריון ניתן למצוא בשני טורים שהקדיש נתן אלתרמן לנושא במדורו 'הטור השביעי'. הראשון, 'בן-גוריון בטרם צעד', פורסם ב-16 באוקטובר, כשנפוצו השמועות הראשונות על כוונתו לפרוש מהממשלה ולצאת לנגב. השני, הידוע יותר, 'אורה מדינת ישראל - דוד בן-גוריון', פורסם ב-11 בדצמבר, בסופו של השבוע שבו הגיש בן-גוריון את מכתב ההתפטרות הרשמי שלו לנשיא המדינה.¹⁰ לדעת דן מירון, טור זה הוא דוגמה מובהקת

לשירה המגושמת והתפלה, המשעממת והארכנית, שהחל אלתרמן כותב בשנות החמישים, בתוקף תפקידו כדָּבָר האומה. אלה הן אודות טקסיות, מפותלות תחביר, מאולצות דימוי, ולמרבת הפלא אף לא מיומנות בשקילתן. כתב אותן לא המשורר החינני, הקל והרענן ביותר בשירת הדור, אלא משורר חצר מסורבל-בשר וכבד-נשימה, שהמילים והמשפטים מסתבכים בין ה'רגליים' של טוריו, ובכל זאת הוא ממלא את חובתו כלפי השליט בכל עומס המצעד המצופה ממנו.¹¹

ב

ב-11 בנובמבר התכנס מרכז מפא"י לישיבה נוספת, שבה כבר באה לידי ביטוי ההכרה במציאות החדשה: כשהתברר כי בן-גוריון איתן בדעתו לפרוש השלים המרכז בלידת-בררה עם ההחלטה. בהצעה שהתקבלה פה אחד בסיום הישיבה נאמר:

מרכז המפלגה מצטער על אשר נבצר ממנו להניא את החבר דוד בן-גוריון מהכרעתו. המרכז שמע בצער עמוק את הודעתו של החבר בן-גוריון - בחיר העם, ממעצבי דמות העם והמדינה - כי הוא עומד בהחלטתו להתפטר מהממשלה ומראשותה [...] מרכז המפלגה רואה התפטרות זאת כארעית בלבד; כאמצעי מנוחה אחרי תקופה של מתיחות עליונה.¹²

9. המכתבים מ-16 באוקטובר ומ-8 בנובמבר 1953, אב"ג, התכתבות.

10. הראשון התפרסם בהטור השביעי, ג, עמ' 313-316; השני התפרסם בהטור השביעי, א, עמ' 451-450 (תל-אביב 1973).

11. ד' מירון, 'מיוצרים ובונים לכני בלי בית', אגרא, ב (תשמ"ו), עמ' 117.

12. ישיבת המרכז ב-11 בנובמבר 1953, אמ"ע 23/53.

מכתב ההתפטרות הרשמי הוגש לנשיא המדינה כחודש לאחר מכן, ב־7 בדצמבר 1953, וכעבור שבוע, ב־14 בדצמבר, עבר בן־גוריון ברוב טקס להתגורר בשדה־בוקר. כאמור, ביום התפטרותו נפרד מהציבור באמצעות שידור ברדיו ושלה איגרת פרידה לחיילי צה"ל.¹³ בשני מסמכים אלה לא ציין במפורש מה היו הסיבות שהניעו אותו להתפטר, וכל שאמר בהם היו דברי שבה, הלל וקילוסים למפעל התחייה כולו, ובפרט לצבא ההגנה לישראל, שהפרידה ממנו, כך התוודה, היתה קשה לו במיוחד. במהלך החודש הדהוס שבין ההודעה על ההתפטרות לבין מימושה בפועל התקבלו כמה החלטות על איוש תפקידים ונקבעו כמה מינויים שלא ניתן להגזים בחשיבות השפעתם על המדינה הצעירה. בערב התפטרותו ממש מינה בן־גוריון את משה דיין לרמטכ"ל הרביעי של צה"ל ואת שמעון פרס בן השלושים למנהל הכללי בפועל של משרד הביטחון (מינויו למנהל כללי קבוע אושר, למרבה האירוניה, בתקופה שבה כיהן פנחס לבון כשר הביטחון). באותו חודש נקבע גם מי יהיה מחליפו של בן־גוריון: לאחר שמועמדו המועדף, שר האוצר לוי אשכול, סירב בתוקף להתמנות לתפקיד ראש הממשלה, נבחר המועמד הטבעי: שר החוץ משה שרת, 'היורש הכפוי', שבמשך למעלה מעשרים שנה היה יד ימינו של בן־גוריון וגושא כליו הנאמן. המועמד לתפקיד שר הביטחון היה פנחס לבון – אינטלקטואל מבריק ומבכירי מנהיגי המפלגה, שאמנם כיהן חודשים אחדים כממלא מקום שר הביטחון, אך עם זאת היתה מועמדותו תמוהה לחלוטין, כמעט בלתי מובנת: מה למנהיג תנועת נוער, אדם בעל נטיות כמעט פציפיסטיות שרבים פקפקו באיזונו הנפשי, ולעמידה בראש מערכת הביטחון? היו אף אחדים, ובהם שאול אביגור וגולדה מאירסון (מאיר), שהזהירו את בן־גוריון מפני לבון. ואולם, בן־גוריון עמד על כך שדווקא לבון הוא שיופקד על מה שנתפס בעיניו כ'יבבת עינו'. שתי סיבות היו לכך. האחת היתה העובדה שבאותה עת לבון, איש הפועל־הצעיר וחבר־הקבוצות, מהדוברים המובהקים של המחנה המתון במפא"י, החל לקבל יותר ויותר את דרכו הבטחונית והמדינית של בן־גוריון. הסיבה השנייה היתה הכרתו של בן־גוריון בסגולותיו האינטלקטואליות של לבון. בעניין זה כתב יצחק בן־אהרן:

באותה תקופה חל אצל לבון מפנה יסודי ביחסו לבן־גוריון, הוא הצטרף אל מעריציו וקיבל את מרותו ואדנותו. מצד שני קרה, שבאותו זמן התחיל בן־גוריון לראות בלבון מוח מוביל, השני לבן־גוריון. וכך נוצר לפתע החיבור בין השניים: זה הודה בגאונותו של זה, וההוא הודה שלבון הוא האינטלקט המוביל. בתוך השממה הרוחנית שהקיפה את בן־גוריון דרך פתאום כוכב, ובן־גוריון רצה לקחת לריכוז ענייני הבטחון [את] מי שנראה היה לו באותו הזמן כאדם המחונן ביותר בתוך המפלגה.¹⁴

13. לנסוח דברי הפרידה והאיגרת ראה לעיל, הערה 1.

14. "בן אהרן, בעין הסערה: פרקים במאבקי דורי, תל־אביב תשל"ח, עמ' 236.

האומנם היו העייפות והמתחות, שמקורן בשנים ארוכות של עמידה ליד הגה הקברניט, הסיבה היחידה להחלטתו של בן-גוריון לעזוב את הגה השלטון ולעבור לשדה-בוקר. אין כל ספק שבן-גוריון היה עייף ומותש, וייתכן שאף הגיע לקצה גבול כוחותיו. עדויות רבות לכך יש בדברים שכתב ביומנו בשנים 1952 ו-1953. בשלהי 1952, בעיצומו של עוד משבר ממשלתי אין-סופי וערב כינונה של הממשלה הרביעית, כתב: 'אני עובד מתוך אפיסת כוחות, ואיני יודע כמה ימים אוכל להמשיך ככה'.¹⁵ בראשית ינואר 1953, לאחר כינון הממשלה, יצא לחופשה בת חודשיים ונסע למלון 'גלי כינרת' החביב עליו במטרה לנוח. לאחר חודש, כשחזר לתל-אביב, רשם ביומנו: 'עזבתי טבריא [כך במקור, י"ו] והלכתי לרמת-אביב, הרחיצה בים ביצעת, הנופש לאו דווקא'. ב-19 ביולי שוב יצא לחופשה ממושכת,¹⁶ והפעם אף מינה לעצמו ממלאי מקום (משה שרת בראשות הממשלה ופנחס לבון במשרד הביטחון). אולם גם הפעם, למרות נסיונותיו, לא הצליח להינתק מעולה הבלתי נסבל של העבודה. ב-9 באוגוסט כתב ביומנו: 'חזרתי הבוקר לחיפה - לנוח קצת'. כעבור יומיים כתב: 'שוב עבדתי יומיים עבודת פרך', ובהמשך אותו יום: 'הספקתי בכל זאת לטייל הבוקר ששה קילומטר, והערב חמישה. מחר אני מתכוון לנוח באמת'. ב-18 באוקטובר סיים רשמית את חופשתו.¹⁷ כמה ימים לאחר מכן הודיע על תוכניתו לפרוש. נראה שבמהלך חופשה-לא-חופשה זו גמלה בלבו ההחלטה לפרוש מתפקידו ולעבור להתגורר בשדה-בוקר. ב-22 בספטמבר שוחח עם זלמן ארן וסיפר לו על תוכניתו 'ללכת לעבוד שנתיים בשדה-בוקר'. תגובת ארן היתה קשה אך מאופקת: 'הדבר יזיק לתנועה ולמדינה ויביא חלילה להרס'. פתק ששיגר אליו עוד באותו יום, ועליו חתם במילים: 'בנאמנות ובאהבה, זיאמה', מעיד מה גדולה הסערה שעברה עליו לנוכח ידיעה זאת. וכך כתב לו:

אני מתחנן לפניך, אל תעשה זאת. העם האומלל הזה והמדינה הטראגית הזאת, אין בכוחם לשאת זאת. במשך עשרים ושבע שנים שהינך מכיר אותי, ראית אותי רק פעם אחת שנשברתי. היתה לכך סיבה אחת בלבד ואתה יודע למה. אך אינו דומה אדם שנשבר לעם שנשבר. ואם יש אלוהי ישראל, תפילתי שתקשיב לתפילתי.¹⁸

כעבור כשבועיים רשם בן-גוריון ביומנו: 'ביום 25 בספטמבר 1953, יום ו', יצאתי לשדה-בוקר. בררתי אפשרויות העבודה. כבר נתגנבה אליהם שמועה שאני רוצה לבא שמה'.¹⁹

15. יומן בן-גוריון, 17 בדצמבר 1952, א"צ.

16. שם, 4 בינואר ו-3 בפברואר 1953.

17. ראה בעניין זה שם, 22 באוקטובר 1953.

18. שם, 23 בספטמבר 1953; כן ראה בעניין זה: מ' בריווהר, בן-גוריון, ב, תל-אביב 1987, עמ' 972; מכתב ארן, אב"ג, התכתבות.

19. יומן בן-גוריון, 4 באוקטובר 1953, אב"ג.

אך היה גורם נוסף להחלטתו, שאותו שב והדגיש. גורם זה היה רצונו להבהיר בצורה הברורה ביותר כי קיומה של המדינה אינו תלוי ועומד על אדם אחד, ויהיה מי שיהיה. בתגובה לדברי חבריו במרכז מפא"י כי הליכתו תהיה 'חבלה' [...] מכשול קשה מאוד בחיי הממשלה, בחיי מדינת ישראל' (כדברי שמואל יבניאלי), אמר: 'לא אלמן ישראל ולא אלמנה התנועה'. ובמכתב לשר הפנים ישראל רוקח כתב: 'אין מדינה עומדת על אדם אחד, וודאי שלא עלי [...] לא אלמן ישראל ואין גורל המדינה תלוי בכך מי יהיה ראש הממשלה [...] ראש ממשלה הולך, ראש ממשלה בא והממשלה כתוק עומדת'.²⁰ ברשימה שהזמין ה-*New York Times*, שכותרתה היתה 'מדוע לא שלטון ממושך', שב בן-גוריון וקבע כי 'אין איש יחיד קובע גורל מדינה ועם. אין אדם שאי אפשר בלעדיו'.²¹

ואולם, האם היו גורמים אלו הגורמים היחידים או אפילו המרכזיים שהניעוהו? שאלה זו עלתה שוב ושוב בעיתונות התקופה, שבהזכירה גורמים אלו הביעה ספקנות מסוימת. היו אף מי שטענו כי הסיבה האמתית להתפטרות אינה נעוצה במתח בלתי פוסק אלא דווקא בהיעדרו. נטען כי העובדה שהמדינה עוברת יותר ויותר לעיסוק ביום קטנות ושסדר יומו של בן-גוריון נגדש יותר ויותר בנסיונות סיופיים לפתור משברים קואליציוניים, דווקא עובדה זו היא שמבריתה אותו מכס השלטון. בהקשר זה נשאל בהארץ: 'המתיחות הנפשית עליה הוא קובל [...] כלום אין היא טמונה יותר בנפשו מאשר בתפקידו הרשמי?'. תשובת העיתון היתה כי אמנם היו תקופות שבהן 'היה זה בן-גוריון דווקא שביקש להעלות את המתח מתוך הכרת אישי-פנימי יותר מאשר בתור תגובה על נסיבות אובייקטיביות'.²² זו היתה גם הערכתו של נתן רוטנשטרייך, שכתב כי 'ההרואיות היא בעיני מנהיג המלחמה אמת המדה, וקשה עליה גילוי ההרואיות בפרווה הפשוטה, ועל כל פנים, ההודות עמה'.²³ עמדה דומה הביע גם עורך מעריב עזריאל קרליבך, שכתב בטורו 'איפכא מסתברא':

הכל עייפים - ולא הגוף עייף, אלא העצבים והנפש. לא מרוב מתח אלא - ממיעוטו. במתח הגבוה אנו מתרעננים, אך במתח הנמוך אנו נובלים. כל זמן שדימינו, כי אנו מניעים את גלגלי ההיסטוריה הענקיים - היו ידינו נטויות כמנוף רבתי. אבל מאז שצריך להכניס לתוך הגלגלים את הברגים הקטנטנים, והם משום מה, אינם רוצים להתאים - הגב הרכון עליהם כואב תמיד, והעיניים הצמודות אליהם כהות, והאצבעות המחזיקות בהן קופצות כמשותקות [ההדגשות במקור].²⁴

20. ישיבת מרכז מפא"י ב-4 בנובמבר 1953, אמ"ע 23/53; מכתב לישראל רוקח מ-8 בנובמבר 1953, אב"ג, התכתבות.
21. בן-גוריון, חזון ודרך, עמ' 28.
22. 'מכתב ההנמקה' (מיום ליום), הארץ, 6 בנובמבר 1953.
23. רוטנשטרייך (לעיל, הערה 7), עמ' 216.
24. 'כולנו רוצים לשדה' בוקר...', מעריב, 30 באוקטובר 1953.

והיו שהעלו טענה מרחיקת לכת מזו: אין כל קשר בין ההחלטה על הפרישה לבין מצב עיפפותו של בן-גוריון, וכל כולה תחבולה בן-גוריונית טיפוסית שמטרתה האדרת שמו וכוח שלטונו; מטרתו היחידה בהחלטת הפרישה היא להוכיח כי לא ניתן להסתדר בלעדיו, ואז לשוב על תקן המשיח הגואל שמכתיב את תנאי חזרתו. בעניין זה נכתב:

בקרב הציונים הכלליים (כמו בקרב מפ"ם) יש רבים הסבורים, כי כל הפרישה כולה מעיקרה ומלכתחילה אינה אלא תכסיס, והם סבורים כי מראש בן-גוריון אינו הולך אלא כדי לשוב במצב המתאים לו ולהגדלת שלטונו יותר. הם חוששים, כי המצב במדינה ילך הלוך ורע [...] ובהגיע הדברים לשיא המשבר, יבוא [בן-גוריון] משדה-בוקר ויפיע כגואל ומציל. בין בהתגלע קרע עמוק בממשלה ובעם, בין בשעת בחירות - כפי אשר יבחר לעצמו. ואז ישוב לפי התנאים שלו [ההרגשה במקור].²⁵

העיתונים הקשורים למפא"י לא קיבלו טענות מורכבות ומתוחכמות אלו וקבעו כי יש לקבל את דבריו כפשוטם, כי מה יותר טבעי מאדם בן למעלה מ-65 שחש כי עליו לפרוש מן המירוץ המתיש והמפרך שבו הוא נתון שנים כה רבות? בדבר²⁶ נכתב כי טענות אלו הן 'שמועות ובודות ודברי שימצה מכוונים', וכי הסיבה היחידה לפרישתו של בן-גוריון היא אכן 'המתיחות העצומה שבה חי האיש בשש השנים האחרונות ובעצם ב'16-17 השנים האחרונות'. לסיכום כתב העיתון כי הפרישה מקורה 'אך ורק [ב]אי היכולת הנפשית להתמיד במתיחות זו גם להבא - ללא הפסקה הגראית לו כהכרח שאין להתגבר עליו.

אל העייפות התוסף עוד גורם: המתח שהיה כרוך בעבודת הממשלה בעקבות התעצמותו של הקונפליקט בין בן-גוריון לבין שר החוץ משה שרת ב-1953. אותותיו הראשונים של הקונפליקט צצו ועלו כבר ב-1949-1950, כששרת החל להקנות חשיבות הולכת וגדלה לעמדותיהן של מדינות המערב ולדעת הקהל בהן כגורם מרכזי בעיצוב מדיניות החוץ והביטחון. בשנת 1953, ככל שתכפו פשיטות התגמול, התלהט הוויכוח על דרך עיצוב המדיניות. בעניין זה כתב בני מוריס:

הוויכוח לבש אופי חריף ומעשי יותר כאשר ביולי 1953 יצא בן-גוריון לחופשה ממושכת, שאחר כך נתמשכה במקוטע עד להתפטרותו מראשות הממשלה (ומשרד הביטחון) בדצמבר. שרת, ממלא מקום ראש הממשלה, התעמת שוב ושוב עם לבון, ממלא מקום שר הביטחון, ולעתים גם עם דיין, שנתמנה רמטכ"ל בדצמבר. ומאחורי הקלעים, דרך קבע, ריחף צלו המאיים של בן-גוריון.²⁷

25. 'הפרישה והירושה' ('יומן'), מעריב, 28 באוקטובר 1953.

26. 'דבר היום', דבר, 5 בנובמבר 1953.

27. ב' מוריס, מלהמות הגבול של ישראל, 1949-1956, תל-אביב 1966, עמ' 263.

באוקטובר 1953, בשלהי תקופת כהונתו של בן-גוריון כראש ממשלה, פרץ בין השניים עימות גלוי. הרקע לעימות היה תגובתו של בן-גוריון לפעולת קיביה. בישיבת הממשלה שהתקיימה לאחר הפעולה הוסמך בן-גוריון לפרסם הודעה שבה ייאמר כי האחראים לפעולה היו 'כפריים נזעמים', ובכך יגוקו צה"ל והמדינה מכל אחריות לאירוע. בקשת שרת שההודעה תכלול גם התנצלות לא נענתה. ב־18 באוקטובר כתב שרת ביומנו: 'אמרתי, כי איש בעולם לא יאמין לנו ואנו משימים עצמנו שקרנים ובדאים'.²⁸

כעבור למעלה מחודש, לאחר שמועצת הביטחון של האו"ם גינתה את ישראל בחריפות בעקבות הפעולה, שב ועלה הנושא בישיבת הממשלה. בישיבה טען שרת כי הפעולה גרמה נזק חמור לישראל, העמידה במבחן קשה ביותר חוגים הרוחשים לנו ידידות, והביאה לבידודנו הגמור במועצת הביטחון. דבריו עוררו את רוגזם של רוב השרים, כפי שהעיד שרת ביומנו ב־29 בנובמבר: '[שרת העבודה] גולדה [מאירסון] התרתחה - אחרי החלטה כזאת נלך לקטרג על עצמנו? כלום החליטו לגנותנו מתוך הודעזעות מוסרית? הן רק מתוך חשבונות פוליטיים וכו' וכו'. אף [שר הפנים ישראל] רוקת טען נגד "הלקאה עצמית". [שר הבריאות יוסף] סרליץ אף הוא, ברני [שר הפיתוח דב יוסף] אף הוא.²⁹ סביר להניח אפוא כי קונפליקט זה, שהלך והחריף ובא לידי ביטוי גם בישיבת הממשלה, היה אף הוא מהגורמים שהניעו את בן-גוריון להחליט את החלטתו.

ג

כמבט לאחור, כעבור למעלה מארבעים שנה, נראה כי ניתן להסיק שתי מסקנות באשר לגורמים שהניעו את בן-גוריון לפרוש. המסקנה האחת היא שבן-גוריון אמנם היה עייף ומוותש, וחש צורך עז ליטול לעצמו פסק זמן שבמהלכו לא ירבוץ עליו העול היומיומי והבלתי פוסק של האחריות ושל החובה המתמדת לקבל החלטות. ואולם, ניתן להסיק מסקנה נוספת, שלפיה לא ניתן לראות בסיבה זו את חזות הכול, והיא אינה העילה היחידה והבלבדית להחלטתו לפרוש; נראה כי את המשך הסיפור יש לחפש בדרך שבה ראה בן-גוריון הן את עצמו והן את המדינה שבראשה עמד. כאן, להערכתנו, ניתן למצוא הסבר - אם לא מלא אזי לפחות אפשרי וחלקי - הן לעצם הפרישה והן להחלטה לפרוש דווקא לשדה-בוקר, קיבוץ קטן וגיידה בלב המדבר, שחבריו היו קרובים בגילם לא לגיל ילדיו של בן-גוריון אלא לגיל נכדיו. ב־1953 היה דוד בן-גוריון לא רק ראש הממשלה ושר הביטחון. בעיני רבים הוא נחשב למכוננה של מדינת ישראל, ורבים זיהו אותו עמה. התחושה העמוקה של אבדה שאין לה תחליף ואף של יתמות, שפקדה חלקים ניכרים של הציבור הישראלי עם

28. שרת, יומן אישי, א, עמ' 51.

29. שם, עמ' 202; וראה גם: מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 288-289.

פרישתו, נבעה מן ההכרה העמוקה כי דוד בן-גוריון ומדינת ישראל חד הם. אך באותן שנים ממש הלכה וגברה בדידותו, בדידות שמקורה בהרגשה כי הוא ניצב גלמוד לחלוטין בקצה הפירמידה. בשנים הראשונות להולדת המדינה ועוד לפני כן, במהלך שנות הארבעים, נפרד בן-גוריון מרבים מבני גילו ודורו שצעדו עמו במשך שנים כה רבות, ויותר מכך – יכלו לדבר עמו בגובה העיניים, או כפי שהגדיר זאת עמוס עוז, 'הכירו אותו בתחתוניו'.³⁰

כאמור, תהליך זה החל עוד לפני הקמת המדינה, וחל בראש ובראשונה על שני עמיתיו להקמת מפא"י ולהנהגתה – יצחק טבנקין וברל כצנלסון. יצחק טבנקין החל להסתגר בהל"ת אמות עין-חרוד והקיבוץ המאוחד עוד בשנות השלושים, וב-1953, שנתיים לאחר פילוגו הסראומתי של הקיבוץ המאוחד, כבר היה לחלוטין מחוץ למעגלי ההכרעה של המדינה הצעירה, שקוע עד צוואר באחד המשברים האי-סופיים שפקדו את מפ"ם. ברל כצנלסון נפטר בטרם עת בשנת 1944, ולדברי יצחק בן-אהרן, 'זה היה הזעזוע הגדול ביותר של חייו. הזעזוע האמיתי, שעליו לא התגבר מעולם. [...]. הכאב לא הרפה ממנו גם לאחר הרבה שנים'.³¹

ואולם, התהליך נמשך גם בתקופה שלאחר הקמת המדינה. היחיד מבני דורו של בן-גוריון שנכלל בממשלות ישראל הראשונות היה דוד רמז, שנפטר ב-1951. שאר בני דורו נדחקו לשוליים, וודאי שלא נמנו עם אנשי חוגו הקרוב: יחסי עם יוסף שפרינצק, יושב-ראש הכנסת מיום היווסדה ועד יום מותו, היו רוויי תשדנות. ב-1952, לאחר מותו של חיים וייצמן, הכשיל בן-גוריון את מועמדותו של שפרינצק לתפקיד נשיא המדינה. לטענת יוחנן בדר אמר לו שפרינצק כי בן-גוריון הוא בעצם 'רוויזיוניסט המפחד לעבור את הירדן'. כן אמר עליו, כפי שנטען בעיתון דבר: 'א פערזענלייכקייט איז ער נאר א מענש איז ער נישט' ('אישיות – כן! אך אדם לא!').³² בן-גוריון, מצדו, דאג לכך שיצחק בן-צבי ייבחר לנשיאות המדינה, ובכך גאל אותו ממעמד של חבר כנסת שכוח וכמעט אלמוני.³³ לא לחינם אמרה רחל ינאית בן-צבי כי 'בן-גוריון אהב את בן-צבי, במיוחד אהב כמה בן-צבי אהב את בן-גוריון'.

גם אחרים, מסיבות שונות שלא כאן המקום לעמוד עליהן, נדחקו לשוליים ממש: ישראל שוחט, מייסדו המיתולוגי של 'השומר', כיהן בשנות המדינה הראשונות כמנהל משרד המשטרה, שבראשו עמד בכור שטרית; שמואל יבניאלי לא מילא כל תפקיד. וכך מצא עצמו בן-גוריון מוקף באנשים כמו משה שרת, לוי אשכול, גולדה מאירסון, דב יוסף, זיאמה ארן, מרדכי נמיר ופנחס לבון, שהיו כולם צעירים ממנו בעשר שנים לפחות. הם לא היו עדים לכל שלבי צמיחתו האטית שבסופה הפך למנהיג מורם מעם, וקיבלו את מנהיגותו כדבר מובן מאליו. 'הם התייחסו אליו בהערצה וביראת כבוד,

30. בתוך: ג' גרץ, עמוס עוז: מונוגרפיה, תל-אביב 1980, עמ' 30.

31. בן אהרן, בעין הסערה, עמ' 235.

32. י' בדר, הכנסת ואני, ירושלים 1979, עמ' 118.

33. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 940.

כזוטרים אל בכיר מהם', כתב מיכאל בר-זוהר, 'גם אם חלקו על דעותיו, לא העזו עוד להתמודד עמו'.³⁴

במצב זה, כשהכול נשאו עיניים אל בדידותו המזהרת וציפו למוצא פיו, ניכר באישיותו ובהתנהגותו מאפייין נוסף: הערצת החלון, האדם המגשים את עקרונותיו כמו ידיו ובמו חייו, ומשנה את המציאות דרך המעשה האישי ולא בכך שהוא עומד בראש הפירמידה ומפעיל אחרים - כמו בן-גוריון עצמו. ביומנו ניתן למצוא דוגמאות מסוגים שונים להערצה זו. דוגמה אחת היא הדרך שבה נפרד בן-גוריון מחלוצי העלייה השנייה שהלכו לעולמם. ביומנו ובנאומים פומביים שנשא הוא מבטא תחושות של צער וכאב על חברים ועמיתים שהלכו לעולמם. כך היה כשנודע לו על מותו של אליעזר קפלן, על מות יוסף שפרינצק ואפילו על מותו של דוד צבי פנקס, שר התחבורה ומנהיג 'המזרחי'.³⁵ ואולם, מתגובות אלה נעדר ממד ההערצה ואולי אף ההתבטלות שניתן למצוא בתגובותיו למותם של חלוצים. כך, כשבן-ציון ישראלי, ממיסדי כינרת, נספה באסון מעגן, כתב בן-גוריון: 'בשש השתתפתי בהלוויית בן-ציון. נעקר סלע של מסירות, נאמנות, חלוציות וגבורה'.³⁶ אך הדברים הנרגשים ביותר נכתבו לאחר הלווייתו של שלמה לביא (לבקוביץ), בן-עירו פלונסק, ממיסדי עין-חרוד ואבי 'הקיבוץ הגדול', ששיכל את שני בניו במלחמת העצמאות. ביומנו כתב:

באחת יצאתי עם פוליה לעין-חרוד ללוויה [...] נקבר על יד אשתו. נפרדתי מיריד נעורים, איש המופת, נאמן החוץ וההגשמה, חלוץ העבודה וההגנה כל ימיו בארץ, לוחם נועז וצודק, מדבר ועושה, מראשוני מאחדי מחנה הפועלים [...] אבי ירובעל והלל שמסרו נפשם על קוממיות עמם. האיש שכל ימיו היו קדושים למפעל התקומה הלאומית, יוצר הקבוצה הגדולה, הפתוחה לכל, בקרב אנשי העלייה השנייה היה אחד ואין שני לו [...].³⁷

ולא היה זה ביטוי ההערצה היחיד - את הערצתו ביטא לא רק כלפי בני דורו שהלכו לעולמם אלא גם כלפי בני הדור הצעיר, הבונים את הארץ ומגינים עליה. כך, בקיץ 1953, זמן קצר לפני שהחליט לפרוש, כתב על רשמיו מסיוור שערך בעמק החולה:

עשיתי טיול היום לחולה - למפעל המים במנהרה, לגשר שבונים על החולה לדרדרה, לחפירה של התעלה שטרם התחילה [...] וסיימתי בשיט על הירדן מקרבת נאות מרדכי, וראיתי - בפעם הראשונה - הג'ונגל הארצישראלי ועיר האנפין בחולה. בונים הארץ - הרגשה זו ליוותה אותי כל הזמן. הבחורים

34. שם, עמ' 941.

35. על מות קפלן כתב: 'הבוקר נפתח בידיעה המועזעת שקפלן נפטר הלילה ביולה במונטה-אלגרו בגנואה [...] נגדע האיש והוא התכונן עוד לפעולה גם בהיותו בחו"ל וכייתור לאחר שובו' (יומן בן-גוריון, 13 ביולי 1952, אב"ג); על מות שפרינצק כתב: 'בתשע גדהמתי לשמוע בקול-ישראל כי שפרינצק נפטר הערב בבית-החולים הדסה' (שם, 28 בינואר 1959).

36. שם, 7 באוגוסט 1954.

37. שם, 25 ביולי 1963.

הגרמיים התוקעים 'נקניקי' החביתות על קרקע החולה, שהם נתונים במים עד הצואר, לבנות עליהן סוללה וגשר, המהנדס הצבאי (דוד) לסקוב מסביר, שריח הדיבור הרוסי נודף מהעברית שלו, וכל העושים במלאכה [...] מכולם נודפת חלוציות אמיתית, אם גם רבים מהם אינם יודעים זאת כלל.³⁸

הפן של הערצת החלוציות ושל הערכת חשיבותה בחיי המדינה הצעירה והמתפתחת בא לידי ביטוי גם בכל הנאומים והאיגרות שכתב עם פרישתו: הן בקטע שסיים את דברי הפרידה שלו מהעם (המצוטט בתחילתו של מאמר זה), והן באיגרת הפרידה שלו מחיילי צה"ל, שם כתב: 'על צה"ל הוטלה האחריות לא רק לבטחון-המדינה, כעל כל צבא אחר [...] צה"ל נועד גם ליהפך למשתלה שתגדל בוני מולדת ומפריחי שממה, כי בטחוננו לא ייפון בלי מיזוג גלויות, העלאת האדם בישראל ויישוב השממה.'

ואולם, למרות מילים רמות וחד-משמעיות אלה, ואולי דווקא בגללן, ניתן לאתר ביחסו של בן-גוריון לחלוציות ממד של דואליות, אפילו של דיסוננס. לממד זה כמה היבטים. אחד מהם התבטא בפן האטביסטי-משהו שאפיין את התנהגותו, בחיבו כל פעולה חלוצית-אקטיביסטית גם אם עמדה בניגוד להכרתו ולרציונל הפוליטי שלו, אותו רציונל שמבחינתו היה העיקר - אם לא חזות הכול.

ביטוי מפורסם לפן זה באישיותו ניתן בעת פגישה שהתקיימה בביתו שבתל-אביב ב-15 בנובמבר 1937.³⁹ בפגישה זו השתתפו כמה מהפעילים המרכזיים כענייני ביטחון ועלייה, ובהם שאול מאירוב (אביגור), ישראל גלילי, ישראל אידלסון (ברי-הודה) וזאב שינד (דני). נושא הפגישה היה תידוש העלייה הבלתי-לגאלית. עמדת בן-גוריון היתה ברורה וחד-משמעית. הוא הביע התנגדות לכל פעולה פרטיונית שלא נדונה במוסדות המוסמכים ושלא ניתנו לה האישורים המתאימים והמפורשים. הוא אף טען כי לאנשים הפורקים את עול המשמעת התנועתית אין מקום בהסתדרות וכי יש להעמידם לדין התנועה. ואולם, למרות דברים אלה, שלא השתמע מהם אפילו צליל של ספק, כאשר ירדו משתתפי הישיבה במדרגות ביתו מיהר בן-גוריון בעקבותיהם, וביקש מהם שיבואו ויעירו אותו משנתו כשתגיע ספינת המעפילים הראשונה, שכן הוא רוצה להיות הראשון שיבוא אל החוף ויסייע בהורדת המעפילים.

לדעת יצחק בן-אהרן, זה היה המקור לאכזבתו מהקיבוץ המאוחד וליחסו הדואלי אל אנשיו. כאבו וזעמו על שלא קיבלו את דרכו הפוליטית ועל שהיו לראש החץ שהביא לפילוג מפא"י נבע דווקא מהעובדה שכה העריך את החלוציות ואת האקטיביזם שלהם. ולדברי בן-אהרן:

[...] כאב לו מאוד, שדווקא החבורה הזו - אנשים שהעריך אותם יותר

38. שם, 16 באוגוסט 1953.

39. עדית זרטל, 'בין מוסר לפוליטיקה: העלייה הבלתי-לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי-היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס העשרים ואחד', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל-אביב 1990, עמ' 101.

מאחרים, שהיו קרובים לו יותר מאחרים, והיה להם חלק רב מאוד בקידומו ובחיזוק הנהגתו, שהם דווקא פנו לו עורף. סוף סוף, על מי יכול היה להישען ברדיקליזם ובאקטיביזם שלו יותר מאשר על הקיבוץ המאוחד ועל אנשי אחדות העבודה. מרירותו כלפינו היתה בלי כל ספק ביטוי של אהבה נכזבת ושל כאב גדול, אבל לגבי מאבקו היה ללא רחמים.⁴⁰

ד

היבט נוסף של יחסו הדואלי של בן-גוריון לחלוציות קשור לביוגרפיה שלו עצמו. אף שראה בחלוציות ובעבודת האדמה ערך כה נשגב, הוא עצמו לא היה פועל מצטיין, בלשון המעטה. על תקופת עבודתו הלא-ארוכה בסג'רה בשנת 1908 כתב הביוגרף שלו שבתי טבת כי 'דוד לא היה המובחר שבפועלים' - הוא אמנם אהב את החקלאות היהודית בארץ-ישראל, אך מתשבתו נמשכה לעניינים אחרים. הגות בתחיה היהודית קסמה לו יותר מענייני זיבול וזריעה. כן מצטט טבת את בעל הבית של בן-גוריון בסג'רה, אברהם רוגצ'בסקי, שבאירוניה דיקקה נהג לספר ש'דודיל היה אינדיבידואליסט, אהב את עצמו ואת הספר שלו'.⁴¹ אף-על-פי-כן נהג בן-גוריון להתרפק על 'ימי הזהב' שבהם עבד כפועל חקלאי. כך, לדוגמה, בחגיגות השבעים וחמש לראשון-לציון, שנערכו בשנת 1957, אמר: 'ז'כורני לפני המישים שנה הייתי פועל ביקב בראשון-לציון. עבדתי יחף כשאני לבוש שק ודורך ענבים ביקב'. על הדברים האלה כתב נתן אלתרמן את טורו 'שְׁנֵי זְכָרֹנוֹת וְאַגָּרָת', ובו השווה את 'ימי הזהב' של בן-גוריון בראשון-לציון ל'ימי הזהב' של נחום גולדמן כשלמד בהיידלברג. בין השאר כתב אלתרמן:

שְׁנֵי זְכָרֹנוֹת-אֲנִי.
שְׁנֵי סוּגִים שֶׁל יָמֵי זְהָב.
שְׁנֵי נוֹפִים רְחוּקִים. שְׁנֵי צְלִילִים
מִשְׁתֵּי אוֹפְרוֹת. פֶּרֶק וְפֶרֶק.
שְׁנֵי הָדֵי זְכָרֹנוֹת מְקַבְּלִים
וְזִמְנָם הוּא אֶחָד בְּעֶרְף...⁴²

נראה כי לא מקרה הוא ששלמה צמת, חבר נעוריו של דוד בן-גוריון בפלונסק, כתב: 'נראה לי שבני העלייה השנייה שלא הצליחו בעבודה, דווקא הם אוהבים להתפאר בה, דוגמת יוסף וייץ ובן-גוריון חברי, שהיה פועל אומלל מאוד'.⁴³

40. בן אהרן, בעין הסערה, עמ' 232.

41. ראה: ש' טבת, קנאת דוד, א, תל-אביב 1976, עמ' 144-145.

42. בתוך: נ' אלתרמן, הטור השביעי, ב, תל-אביב 1973, עמ' 261.

43. ש' צמה, סיפור חיי, ירושלים-תל-אביב 1983, עמ' 71.

היבט בעייתי לא פחות בביוגרפיה של בן־גוריון היה מקומו בארגוני השמירה וההגנה המיתולוגיים שנוסדו בתקופת העלייה השנייה – 'בר גיורא' ו'השומר'. בן־גוריון לא נמנה עם מייסדי 'בר גיורא' ולא היה בין חברי 'השומר' – עובדה שלדעת שבתאי סבת פגיעה בו וגרמה לו להרגיש דחוי. 'הוא רצה מאד להיות בשורות "השומר" ונפגע מהעובדה ש"לא התקבל" לשורותיו', כתב סבת בעניין זה.⁴⁴ הדברים הבאים שכתב מבהירים עד כמה חרה לבן־גוריון עניין זה ועד כמה לא נתן לו מנוח, אף שחיוו היו רצופי הישגים ותהילה:

עד כמה התאוה ב־1908 להיות לשומר, להשתוות לראשוני 'בר גיורא', לנחול תהילת גיבורים, מלמד משפט שכמס בלבו ופרסמו באחרית ימיו, בזכרונותיו: 'זמן מועט הייתי אני השומר הראשון במושבה'. עובדה לא מדויקת: שכן, רק כעבור שנה, ב־1909, כשחברי 'בר גיורא' כבר לא היו בסגירה, שמר עת־מה בקיץ בחווה ובמושבה. אבל אז כבר לא היה ראשון, והסיבה העיקרית להשתתפותו בשמירה היתה מות השומר במאורעות פסח אותה שנה. מאוויז שלא עלה בידו במציאות, נתמלא בדמינו.⁴⁵

תסכולו של בן־גוריון בעניין זה הביא לכך שלא היה חף מהערצת גיבורים – גם כאלה שלדרכם האידאולוגית והפוליטית התנגד בחריפות. דוגמה לכך היא יחסו המיוחד לאריאל שרון, שחרג לחלוטין מיחסו לקציני צה"ל אחרים בדרגתו, או יחסו לאברהם שטרן ('יאיר') או לגאולה כהן, אנשי לח"י (ככלל, יחסו של בן־גוריון לאנשי לח"י היה שונה לחלוטין מיחסו לחברי האצ"ל). ביומנו ניתן למצוא לא מעט ביטויים להערצה זאת. כך, בשיחה עם גאולה כהן בשדה־בוקר שאל: 'מדוע לא כותבים ספר על שטרן, שלפי התרשמותי היה אישיות יפה, אם כי לדעתי לא היתה לו הבנת מדינית'.⁴⁶ ובשיחה עם יאיר שטרן, בנו של אברהם שטרן, שאף היא התקיימה בשדה־בוקר, אמר לו בן־גוריון: 'שללתי ואני שולל דרכי אביו ומעשיו, אבל אני מוקיר אישיותו, ואני מצטער שעד היום לא קראתי ספר [על] תולדות אביו'.⁴⁷ ייתכן שכאן יש הסבר, לפחות חלקי, לאחת ממערכות היחסים האינטנסיביות והמזורות

44. שם, עמ' 133; במקום אחר (עמ' 134) כתב: 'ב"בר גיורא" לא רצו בו [...] [ו]דוד לא יכול שלא לחוש "כמי שנפגע".'

45. שם, עמ' 142. עד כמה היה עניין זה כואב ובעייתי מנקודת מבטם של מקורבי בן־גוריון ניתן ללמוד מהדברים שכתב יהודה ארז בערך 'בן־גוריון' באנציקלופדיה העברית: 'אע"פ שלא השתייך ל"השומר", נשא בעול השמירה וההגנה, ואף השתתף כציר של פועלי סגירה באסיפת באיכוח האיכרים והפועלים במושבות הגליל, שהתכנסה אחר רציחתם של השומר י. קרונגולד והאיכר ש. מלמד בפסח תרס"ט (1909), כדי לדון בענייני־הביטחון. ב' נבחר לוועד־הפועל, שעליו הוטל להגביר את הביטחון ע"י תוספת של פועלים עבריים ורכישת הנשק הדרוש' (כרך ט, טור 54).

46. יומן בן־גוריון, 7 באפריל 1961, אביג. על יחסו המיוחד לשרון ראה למשל שם, 6 ביוני 1959.

47. שם, 20 באוקטובר 1962.

שניהל בשנות חייו האחרונות - מערכת יחסיו עם יהושע כהן, חבר הלח"י ומייסדיו של שדה־בוקר.

כאן ניתן להצביע על הסבר נוסף להליכתו לשדה־בוקר: בערוב ימיו, כשהוא בשיא כוחו ויוקרתו, מנהיגה הבלתי מעורער של מדינת ישראל, ראה בן־גוריון בפרישתו זו את הסיכוי האחרון להגשמת החלוציות שלו, וזאת מעבר לתפקידו כראש הממשלה וכמנהיג האומה. מבחינתו היתה זו ההזדמנות האחרונה, על סף שעת האפס, להשיג את מה שנתפס בעיניו כגאולתו האישית.

על השאלה מדוע בחר דווקא בשדה־בוקר אפשר להשיב שתי תשובות. הראשונה והפשוטה היא ששדה־בוקר היה קיבוץ צעיר הממוקם בלב המדבר ומרוחק ממרכזי הציוויליזציה - בלי ספק מקום אידאלי למימוש פנטזיית ההגשמה האישית. התשובה השנייה היא תשובתו של זאב צחור. בשנות המדינה הראשונות התפתח עימות קשה בין בן־גוריון לבין התנועה הקיבוצית על רקע הערכתו כי זו האחרונה לא השתתפה כראוי בקליטת העלייה ההמונית. אחד משיאי העימות היה נאום שנשא בכנסת ובו השתמש בביטוי 'אני בוש ונכלם'. מדוע בכל זאת בחר הוא עצמו לעבור לקיבוץ, לשדה־בוקר? דווקא משום ששדה־בוקר היה קיבוץ כלייך לא אופייני; כל מהותו היתה התרסה נגד הממסד הקיבוצי, שעמו התעמת בן־גוריון בחריפות כה רבה. מבחינה זו, בחירתו של בן־גוריון, שעמד בראש הממסד וכל ימיו האמין בכוחו של המנגנון, היא עדות ברורה וחדה לאותו חיפוש אקסצנטרי־משהו אחר היוצא דופן והגון־קונפורמיסטי. ובלשונו של צחור:

אין זה מקרה שבוחר דווקא במקום הזה. שדה־בוקר, שאליו הצטרף בן־גוריון, לא היה קיבוץ ככל הקיבוצים. ב־1953 היה זה יישוב עצמאי, יוצא־דופן, שמייסדיו היו מחפשי דרך, אשר הבליטו את נכונותם להתנסות חדשה. הם לא דיברו על סוציאליזם, היו בקבוצתם הקטנה יוצאי לח"י, אנרכיסטים, בעלי נטיות קומוניסטיות וסתם הרפתקנים. הם סירבו בעקשנות להצטרף לאחת התנועות הקיבוציות.

וכך, הצטרפותו של בן־גוריון לשדה־בוקר לא ביטאה חרטה על מאבקו ארוך־השנים בתנועה הקיבוצית. אדרבא, הצטרפותו דווקא לקיבוץ זה היתה חוליה נוספת בהתייצבותו נגדה. היה זה מסר של התרסה נגד הממסד הקיבוצי: אפשר לעשות הכול, גם התיישבות, שלא בדרך האידיאולוגית ובשיטות הארגון של אלה שהשתלסלו על האתוס החלוצי. מייסדי שדה־בוקר לא היו חניכי תנועות־נוער, היישוב שהקימו לא מומן בידי המרכז החקלאי, אין מדברים בו על סוציאליזם ועל אחוות־עמים, ובכל זאת הם מגשימים מעשה חלוצי גדול. בהצטרפותו לשדה־בוקר ביקש להוכיח, שיש חלוציות גם מחוץ לתנועה הקיבוצית [...].⁴⁶

46. ז' צחור, "אני בוש ונכלם" - הקיבוץ וקליטת העלייה, החזון והחשבון: בן־גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה, תל־אביב 1994, עמ' 209-210.

אך לא רק גאולה אישית ביקש בן-גוריון להשיג בצעדו זה, אלא גם מעין גאולה קולקטיבית. בן-גוריון לא ראה בהקמת המדינה סוף פסוק, הוא לא ראה בעצם כינונה את מיצוי המהפכה הציונית אלא צעד - חשוב ומרכזי, אך בכל זאת צעד - בתהליך ההגשמה הציונית-חלוצית. מבחינתו, המאבק על דמות החברה היה לא פחות חשוב ומשמעותי מהמאבק על עצם כינון המדינה. עניין זה מילא את לבו חרדות קשות: לארץ הגיעו מאות אלפי עולים ששינו במהירות רבה את דיוקן החברה. עולים אלה, שהגיעו 'בעיקר ממרכזים יהודיים מדולדלים בחומר וברוח, שהיו קרוצים משך מאות שנים ממרכזי העם היהודי וממרכזי התרבות האנושית', הביאו לשינוי מהיר, רדיקלי ולעתים גם בלתי מבוקר באופי החברה. בלבו של בן-גוריון נוצר חשש ש'צביונו של היישוב עלול להיפגע ודמותו החלוצית תדהה'.⁴⁹

בהודמנויות רבות ביטא בן-גוריון הן את עמדותיו הנתרצות והן את חרדותיו הקשות. למשל, במרס 1949, בפגישה שערך עם סופרים ואישי רוח, אמר:

הכח המרכזי במדינה עכשיו הוא ציבור הפועלים, הנישא עדיין על-ידי כוחות חלוציים, שמקורם בעליה השנייה ובהתיישבות העובדת במשך ארבעים השנים האחרונות. כוחות חלוציים אלה הטביעו חותמם, במידה רבה, על התנועה הציונית ועל היישוב, ואני מניח שיטביעו חותמם גם על המדינה. אבל אסור לנו להתעלם מהקשיים הגדולים, לא רק הכלכליים והפוליטיים, אלא גם התרבותיים והרוחניים, שבפניהם אנחנו עומדים, ואי-אפשר שלא יחרד לבנו לגורל דמותה של האומה. מי הם הגורמים שיעצבו דמות אומה עברית, אחידה, עצמאית, מושרשת בעברה הרחוק והגדול ומצויידת בכלים ובכוחות התמריים והרוחניים לקראת העתיד בעולם הנסער?⁵⁰

בשנות המדינה הראשונות הועלו כמה רעיונות להקמת גופים שתפקידם יהיה לשמור ש'גחלת החלוציות לא תדעך'. גופים אלו הוקמו במסגרת ממלכתית, כשלב במימוש העיקרון שמושה ליסק כינה אותו 'וולונטריום ממושטר'.⁵¹ אחד הרעיונות היה להקים 'גדודי עבודה', עיקר הרעיון, שהועלה כנראה בשלהי מלחמת השחרור, היה להבטיח שפועלים שלא גויסו לצה"ל מטעמים משקיים או אחרים ישובצו במסגרות צבאיות-תעסוקתיות שבהן יונהג משטר מעין צבאי. הוגה הרעיון, ככל הנראה, היה יוסף אלמוגי, אך בשלב מסוים בן-גוריון קיבל אותו, התלהב ממנו וניסה להגשימו באמצעות הנח"ל. מסיבות שונות, כמו התנגדות המסכ"ל לרתום את כוח האדם למשימות חקלאיות בלבד, שינה בן-גוריון את תוכניתו - אך לא את העיקרון שעליו התבססה. את גדודי העבודה ביקש למצוא בקרב עולים בני 18-45.

49. מתוך דבריו במפגש עם סופרים ועם אנשי-רוח שנערך ב-27 במרס 1949, פרוזה, 51-53 (פברואר 1982), עמ' 6.

50. שם, שם.

51. מ' ליסק, 'בניין מוסדות בתפיסת בן-גוריון', בתוך: ש' אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל-אביב 1988, עמ' 114.

בינואר 1951 הוקמה ועדה שהתבקשה לדון בדרכים הספציפיות להקמתם של הגדודים. הוועדה פעלה חודשים אחדים, אך בסופו של דבר לא יצא הרעיון לפועל מסיבות שונות, ובהן התנגדות מצד מפלגות באופוזיציה ואף בקואליציה שחששו מפוליטיזציה של המסגרת החדשה, וכן התנגדותם של כמה משרי מפא"י, ובכללם שרים בכירים כשר האוצר אליעזר קפלן.⁵²

הקמת שח"ל - שירות חלוצי לישראל - היתה ניסיון נוסף לממש רעיון זה. את שח"ל הקימה מפא"י באביב 1950, ביוזמתו הנלהבת והנמרצת של בן-גוריון. היה זה ניסיון נוסף שלו לטפח "חלוציות מגויסת", שבמסגרתה יפעלו אנשים מכל שכבות האוכלוסייה לקידום משימות היסטוריות לאומיות-ממלכתיות.⁵³ מטרת המפעל היתה 'לגייס קבוצות אוונגרד לתקופת שירות חלוצית' שתאריך לפחות שנתיים, "לפי צו המצפון ולפי תביעת היעוד". מגמתו של בן-גוריון היתה 'לשנות בעזרת ראשי-חץ חלוצי את האווירה במפלגתו, להשפיע על קליטת העלייה הגדולה ועל תהליך מיווג הגלויות במדינה כולה, ולהוליך בדרך חלוצית חדשה את החברה בכללותה'.⁵⁴

שח"ל הוקם בקול תרועה. כנס הייסוד שלו גערך בחיפה ב-20 במאי 1950, בנוכחות בן-גוריון, שהציע כי מפא"י תגייס גדודים של מתנדבים חלוצים שיצאו למלא כל משימה שתידרש מהם לפי הוראתה של 'מפקדה חלוצית עליונה'. גדודים אלה, קבע, יגיעו את המהפכה הציונית כולה. ואולם, המשך דרכו של הגוף החדש עמד בניגוד לטונים המזווייזים שבישרו על הקמתו. פעילותו דעכה בהדרגה, ובינואר 1954, סמוך מאוד למועד פרישתו של בן-גוריון לשדה-בוקר, התפרק הארגון בקול דממה דקה. מפעל יומרני זה היה 'אחד הנסיונות האחרונים של בן-גוריון לארגון מתנדבים על-ידי יצירת מסגרות מכוונות "מלמעלה"'.⁵⁵

לדעת צבי צמרת, כשלונו המהדהד והצורב של השח"ל היה מהגורמים שהניעו את בן-גוריון לרדת לשדה-בוקר. 'אפשר כי גם כשלון השח"ל', כתב, 'הביא את בן-גוריון למסקנה כי אין דרך אחרת אלא לתת בעצמו לעם ולמפלגה דוגמה אישית חלוצית. ייתכן כי היתה זו אחת הסיבות שהניעו אותו, כלשונו, "לעלות לשדה-בוקר". משם יכול היה לקרוא לציבור ולנוער לא רק "קדימה" אלא גם "אחרי".⁵⁶

מסקנה זאת, יש לציין, עמדה בניגוד גמור לתפיסתו של בן-גוריון, שבאה לידי ביטוי בתקופת המדינה ושמקורה עוד בשנות העשרים, עת כיהן כמזכיר ההסתדרות. בן-גוריון ראה בארגונים ובמנגנונים, ולא ביחיד ובהכרעתו ורצונו החופשיים, את הכלים העיקריים להשגת יעדים ולמימוש המהפכה הציונית. בניגוד גמור לברל כצנלסון וגם לאנשי הפועל-הצעיר, שמבחינתם המוקד והעיקר היה ביחיד, ראה בן-גוריון את

52. שם, עמ' 111-112.

53. צ' צמרת, 'חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', קתדרה, 67 (ניסן תשנ"ג), עמ' 137.

54. שם, עמ' 138.

55. שם, עמ' 164.

56. שם, שם.

העיקר בגופים בעלי מעמד סטטוטורי ויכולת אכיפה. בהקשר זה כתבה אניטה שפירא כי 'כל ימיו נרתע בן-גוריון מפני ארגונים הבנויים על הספונטניות, על הפעולה הישירה, והעדיף מסגרות ממוסדות, היררכיות, שתגובתן ניתנת לצפייה מראש'.⁵⁷ זה היה גם אחד מעיקריו של מושג ה'ממלכתיות': תפיסת המדינה ומנגנוני האכיפה שלה - 'כלי הממלכת', בלשונו של נתן אלתרמן - ככלים עיקריים להגשמת היעדים החלוציים ולמימושם.

לכן ניתן לראות בצעדו של בן-גוריון צעד שיש בו תערובת של ייאוש וקפריזה; מבחינתו היה זה צעד רדיקלי, שאולי יזעזע את אמות הספים ויביא למימוש ההגשמה החלוצית, אשר לא מומשה בדרכים המקובלות ובנקיטת האמצעים הקונבנציונליים. מעבר לכך, הרי בן-גוריון היה מודע לתהליכי ההתברגנות שעוברת החברה. אחרי הבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 1950 ולנוכח נצחונם המדהים של הציונים-הכלליים כתב: 'הייתה עלייה גדולה לצ"כ - ובכל מקום. ברור שאין זו עליה קוניקטוראלית בלבד, אלא ראשית התגבשות של המעמד הבורגני'.⁵⁸ מבחינה זאת ניתן לראות בפרישתו תקווה - במידה רבה אשלייתית ואולי אפילו ילדותית - לשנות בצעד דרמטי ורדיקלי את מגמות היסוד שהניעו את החברה הישראלית. ואולי ניתן להגדירה כצעד אחרון של ייאוש במאבקו נגד החברה שהוא עצמו, יותר מכל אדם אחר, היה מזוהה עמה ואף אחראי לעיצוב דיוקנה. את הליכתו לשרה-בוקר ניתן אפוא לתאר במונחים של 'בן-גוריון נגד בן-גוריון' - קרב שבו קם בראש ובראשונה נגד יציר כפיו שלו. בעניין זה כתב יצחק בן-אהרן:

[היתה לן] מוטיבציה של מרי ומחאה נגד החברה שקמה תחת הנהגתו ושליטתו. איני יודע אם ראה כל מה שנוצר בחברה זו. סבורני שראה קטע אחד בלבד, את הפרצוף המפלצתי של המנגנון שבנה. הוא היה שליט מוחלט על בנינו של המנגנון ועל תפישתו המפלגתית וההסדרותית. הוא היה ראש הפירמידה שלו. כשראה את פרצופם של המנגנונים, שנעשו לאט לאט עצמאיים גם ממנו, רצה לעשות מהפכה תרבותית נוסח סין. [...] אבל בשם הממלכתיות אי-אפשר לעשות מהפכה תרבותית. אלה תרתי דסתרי. המהפכה התרבותית היתה צריכה לבוא כדי להרוס את הקונספציות הממלכתיות שדגל בהן [...] [אך] הוא עצמו כבר היה קרבן של המערכת המנגנונית שבנה, והיא נשמה מידי.⁵⁹

1

סוגיה נוספת, שכאן המקום להעלותה, היא מה היו ההבדלים בין התפטרותו הראשונה ב-1953 להתפטרותו השנייה, בדיוק עשר שנים לאחר מכן, ב-16 ביוני 1963. ראשית,

57. אניטה שפירא, 'בן-גוריון וברל - שני סיפורי מנהיגות', בתוך: אבינרי, דוד בן-גוריון, עמ' 70-71.

58. יומן בן-גוריון מ-25 בנובמבר 1950.

59. בן אהרן, בעין הסערה, עמ' 213.

ב־1963 היה בן־גוריון מבוגר בעשר שנים והתקרב כבר לשנתו השמונים. אך לעייפות שנבעה מגילו נוספה עייפות שהצטברה לאחר שנים כה רבות של נשיאה בעול השלטון. העייפות הזו הביאה לכך שהעניין שגילה בעבודת הממשלה היה לעתים מועט ביותר, וניהול ענייני המדינה הועבר בפועל לידי שר האוצר לוי אשכול. יצחק בן־אהרן, שעד 1962 כיהן כשר התחבורה בממשלת בן־גוריון, כתב בעניין זה: 'ישבתי אתו בממשלה משנת 1959 עד 1962. ראיתי שאיבד כל ענין בעבודת הממשלה. עבר כמי שכפאו שד. בישיבת הממשלה חיכה שרון יציע לגמור את הוויכוח ולסיים את הישיבה. הלך והתרחק יותר ויותר מגטילת אחריות לעם ולמדינה. ממש קצה נפשו'.⁶⁰

לעייפות ולשחיקה היה ביטוי נוסף: תגובותיו הפכו קיצוניות יותר ויותר. דבר זה בא לידי ביטוי גם בשערוריות הרבות שבהן היה מעורב וגם בדברים החריפים שכתב. 'לא היתה הופעה שלו שלא היתה כרוכה בשערוריה, שלא כבשנו בגללה את עינינו בקרקע', כתב יצחק בן־אהרן על חודשיו האחרונים כראש הממשלה.⁶¹ ביטוי אחר לקיצוניות בהתנהגותו היה דבריו בישיבת הכנסת ב־13 במאי 1963, כשבמסגרת דיון בפרשת המדענים הגרמנים התקיף בחריפות רבה את אבא אחימאירי, שכבר לא היה אז בין החיים.⁶² ביטוי נוסף לקיצוניות זו היה מכתבו המפורסם אל חיים גורי, שנשלח בעקבות דברים שכתב גורי בעיתונו למרחב לאחר השערורייה בכנסת. במכתב זה טען בן־גוריון כי אם יגיע בגין לשלטון הוא 'יחליף את המפקדה של הצבא והמסטרה בכריונים שלו וישלוט כמו שהיסלר שלט בגרמניה'.⁶³ מכתב זה היה המפורסם ביותר, אך בפירוש לא היחיד. כמה ימים לאחר פרישתו כתב ליריב בן־אהרן כי 'בגין עשה פוגרום בכפר ערבי והרג נשים וילדים, וכשהכנסת הריבונית לא קיבלה דעתו - גייס ושיסה אספסוף פרוץ לזרוק אבנים בכנסת, והוא דוגל עכשיו בתורה גזענית, שכל מי שהוא בן העם הגרמני הוא רוצח'.⁶⁴

הבדל נוסף בין פרישתו הראשונה של בן־גוריון לפרישתו השנייה הוא שב־1963 היתה המדינה בת החמש־עשרה בשלה להיפרד מהאב המייסד, ויותר מכך - במידה רבה היא ייחלה לכך. בעניין זה כתב עמוס אילון כי פרישתו של בן־גוריון מסמנת את המעבר 'מהתקופה ההרואית [...] לתקופה תקינה יותר; מהמהפכה המתמדת לבגרות'.⁶⁵

מעבר לזאת, בן־גוריון של 1963 היה בן־גוריון שלאחר 'הפרשה'. הוא אמנם הצליח להביא להדחת לבון, אך במידה רבה היה זה 'נצחון פירוס', שגרר בעקבותיו ביקורת חסרת תקדים בחריפותה והביא לערעור מעמדו הציבורי של בן־גוריון.

60. שם, עמ' 234.

61. שם, עמ' 238.

62. בעניין זה ראה: בדר, הכנסת ואני, עמ' 158.

63. סימון המכתב, שנכתב ב־15 במאי 1963, הוא: אב"ג, התכתבות.

64. שם, תל־אביב, 3 ביולי 1963.

65. ע' אילון, 'לוי אשכול', הבט אחורה כבהלה מסויימת, תל־אביב 1988, עמ' 335.

והחמור מכול, 'הפרשה' פגעה קשות במעמדו של בן-גוריון במפלגתו. ב-1963 כבר לא היה בן-גוריון שליט יחיד במפלגה שעל-פיו יישק דבר. בעקבות 'הפרשה' התייצבה נגדו כל צמרת המפלגה - משה שרת, גולדה מאיר, זלמן ארן, פנחס ספיר ואחרים. הם חששו כי הברית בינו לבין ה'צעירים' תביא לכך ש'כתונת הפסים' תועבר אל אלו האחרונים ישירות ותפסה על הוותיקים, שבמשך שנים חיכו בכליון עיניים שתגיע שעתם.

ב-1962, כשהתעוררה פרשת המדענים הגרמנים במצרים, התברר לבן-גוריון עד כמה נחלש מעמדו. בפולמוס זה חברו לאופוזיציה נגדו לא רק החוגים שבאופן מסורתי התנגדו לו בשאלה הגרמנית - בעיקר אנשי חרות ואחדות-העבודה.⁶⁶ גם שניים מהמקורבים אליו ביותר התנגדו להערכתו כי פרשה זו אינה מאיימת בסכנה קיומית על מדינת ישראל וכי אסור שהמהלכים שיינקטו במסגרתה יביאו לפגיעה במערכת היחסים עם גרמניה. השניים היו שרת החוץ גולדה מאיר והממונה על שירותי הביטחון איסר הראל, שבעקבות חילוקי הדעות עם בן-גוריון בשאלה זו התפטר מתפקידו. אין להוציא מכלל אפשרות שממדי ההתנגדות לעמדתו בסוגיה זו היו אחד הגורמים המרכזיים להחלטת בן-גוריון להתפטר מתפקידו פחות משלושה חודשים לאחר התפטרות הראל. בשבוע שבו התפטר בן-גוריון נכתב בהקשר זה כי מבן-גוריון לא נעלמה הביקורת החריפה שהוטחה בו בעניין הזה, וכי ראה בה הבעת אי-אמון אישית.⁶⁷

על מעמדו העגום במפלגתו, שאותה הקים כעשרים שנה קודם לכן בדמותו, בצלמו ולצרכיו, כתב יוסף אלמוגי, שבאותה עת היה מנאמניו ומקורביו: 'לא הופתעתי מצעדו של בן-גוריון. במשך תקופה ארוכה הייתי עד להתערערות יחסיו עם הצמרת הוותיקה, שחתרה לסימום של "עידן בן-גוריון" במדינה כל עוד הם, אנשי ה"קואופרטיב" וחבריהם, במלוא אונם ומסוגלים להכתיב ל"זקן" את צביונם החדש של החיים הפוליטיים. צביון זה בלט קודם כל ב"לאו" שבו - בלימת עלייתם לשלטון של דיין, פרס וכת דיליה'.⁶⁸

אמנם גם לאחר התפטרותו זו קיבל בן-גוריון כמה מכתבים שדיברו על פרישתו במונחים של חורבן הבית. הסופרת אנדה עמיר, למשל, כתבה לו מקניה: 'זוהי התמוטטות של כל אשר יצרת [...] עדיין הנך המסד. ועוד לא גרל יהושע אשר תפקיד עליו את ירושתך'.⁶⁹ אך מכתבים אלו, יותר משהיו ביטוי לחרדה אמיתית לגורל המדינה, גשלו במעין 'רפלקס' מותנה. אם כן, בניגוד לפרישתו ב-1953, שהיתה תוצאה של החלטתו ליטול לעצמו פסק זמן מעמידתו בראש הפירמידה, ב-1963 נכתפה עליו במידה רבה פרישה סופית. ושוב, בניגוד לשנות החמישים, שבה נקרא

66. בעניין זה ראה מאמרי: 'הדרך ל"גרמניה האחרת" - דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה 1952-1960', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות - 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 245-266.

67. ג' לביא, 'הרקע להליכת בן-גוריון', הארץ, 21 ביוני 1963.

68. י' אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 234.

69. נירובי, 16 ביוני 1963, אב"ג, התכתבות.

לדגל לאחר שנת פרישה אחת, בשנות השישים הפכו אותו נסיונותיו לשוב לשלטון לישיש בודד וטרחן־משהו, שבמו־דין הורס את דמותו שלו.

ז

כאמור, בן־גוריון ירד עם רעייתו פולה לשדה־בוקר ב־14 בדצמבר 1953. שניים היו המאפיינים העיקריים של ימיו הראשונים בקיבוץ הצעיר בלב הישימון. הראשון היה התחושה שליוותה אותו, תחושה של 'חדש ימינו כקדם' - חזרה לימיו הראשונים בארץ, כמעט יובל שנים קודם לכן. את תחושתו זו שב וביטא, במילים כמעט זהות, בעשרות רבות של מכתבים שכתב בימיו הראשונים בקיבוץ. למשה שרת כתב: 'אני מרגיש בערך מה שהרגשתי ביומי הראשון בארץ'. לדוד זכאי כתב: 'הרגשתי היא כבימים הראשונים לעלייתי ארצה'. לזלמן ארן כתב: 'אני מרגיש פה כמו בימים ה־הם' בסג'דה.⁷⁰ עדות לתחושתו זו עולה גם משני מוטיבים נוספים החוזרים במכתביו. המוטיב האחד הוא ראייתו את עצמו כמי שאינו קשור יותר לשרדת השלטון. בתשובתו למאיר ספליצקי, שפנה אליו, כתב: 'אני עכשיו פועל בשדה־בוקר ואיני עוסק בשום עניין ציבורי'. בתשובה לפנייתו של שרה למבו מכארי־שבז כתב: 'איני עוד עומד בראש הממשלה, אלא פועל פשוט בשדה־בוקר'. במכתב לנחום זוראב הגדיר עצמו כ'אזרח פשוט בנגב הרחוק'.⁷¹ מוטיב נוסף היה טענתו כי כל דרכו הציבורית נכפתה עליו וכי כל ימיו לא שאף אלא להיות עובד אדמה. לחברת נעוריו רחל בית־הלחמי כתב: 'מטרתי מאז ועד היום לא השתנתה, וכן לא ניתן לי לעשות מה שחפצתי לעשות, ועשיתי מה שהציבור היטיל עלי לעשות. עכשיו אני עושה מה שאני רוצה לעשות וזה הכל [ההדגשה במקור].'⁷² ולד"ר מרקוס וינטר מתליאביב כתב:

אפשר לעזור לבנין המדינה לא רק בעמידה בראש הממשלה. אני נמצא עכשיו עם אנשים אשר עליהם שר משוררנו הדגול ח. נ. ביאליק:

היה חלקי עמכם ענוי עולם, אלמי נפש.

צנועי הגות ועלילה.

חולמים בעלמים, ממעטי דברים

ומרבי תפארת.⁷³

מאפיין נוסף של ימיו הראשונים בשדה־בוקר היה העניין שגילה בעבודה פיזית.

70. 16, 22 ו־26 בדצמבר 1953, אב"ג, התכתבות.

71. 24 בדצמבר 1953, שם.

72. 26 בדצמבר 1953, שם.

73. 23 בדצמבר 1953, שם.

החל ב־17 בדצמבר מתמלא יומנו פרטים ופרטי־פרטים על עבודתו בקיבוץ. באותו יום כתב:

הבוקר נכנסתי לעבודה. יחד עם זאב החצרן הוצאנו הזבל מהאורות וזיבלנו את הגן שמאחורי הבניינים. העבודה היתה לא קלה בשבילי, אך לאחר העבודה - ארבע שעות - הרגשתי מצויין.
מענין שעבודתי הראשונה בארץ בעלותי באלול תרס"ו היתה נשיאת זבל באלונקה בפרדסו של מאו"ה (גלמן).

ואולם, לאחר פרק זמן קצר למדי, כבר במחצית ינואר 1954, כמעט שלא הזכיר עוד את עבודתו בקיבוץ. אמנם בשבת, 30 בינואר 1954, כתב ביומן: 'רק כשעובדים יום יום מרגישים עונג שבת', אולם יומנו מאותם ימים כבר מלא וגדוש בפרטי שיחותיו עם אישים מן הפוליטיקה ועם ראשי שלטון שעלו אליו לרגל. למעשה, לא הרבה יותר מחודש לאחר שהגיע לשדה־בוקר הפך מ'פועל פשוט', כהגדרתו, לדמות פוליטית מרכזית שניהלה מהנגב הרחוק חלק ניכר מענייני המדינה, למרות היותו נטול תפקיד רשמי. וכך, בתוך פרק זמן כה קצר, הפך שדה־בוקר ממצייאות ממשית ואפורה לסמל ולאגוריה. המסע חזרה החל. הפועל הפשוט משדה־בוקר החל לפסוע, בצעדה שנמשכה כשנה, לעבר מה שהיה תמיד 'דרך המלך' של חייו - היותו מנהיגה של מדינת היהודים.